

ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԵՐԱՊՐԱԾ ՍԱՍՈՒՆԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ

Ռուբեն Մելքոնյան¹

Ինչպես հայտնի է, Սասունը միշտ առանձնահատուկ դեր է ունեցել հայ ժողովրդի պատմության մեջ: Մեր օրերում ևս, հատկապես իսլամացված ու ծպտյալ հայերի թեմայի հետ կապված, Սասունն աչքի է ընկնում մի շարք առանձնահատկություններով: Լինելով խիստ լեռնային գոտի՝ երկրամասը ներկայումս ծայրահեղ հետամնաց վիճակում է: Բավական է նշել, որ ասֆալտապատ ճանապարհը հասնում է մինչև Սասուն անվանակոչված գյուղաքաղաք, իսկ այնտեղից դեպի գյուղեր տանող ճանապարհներ, որպես այդպիսիք, չկան: Միայն մեկ-երկու տարի առաջ տրակտորներով որոշակիորեն հարթեցրել են ձորերի եզրերով ձգվող նեղլիկ ուղիները, որոնցով մեքենաները մի կերպ կարող են անցուղարձ անել: Տեղի բնակիչները սովորաբար գյուղաքաղաք գնում և վերադառնում են ոտքով: Շատ գյուղերում չկան դպրոցներ, էլեկտրականություն, մարդիկ հիմնականում բնակվում են մինչև 1915թ. կառուցված հին հայկական տներում: Հատկանշական է հատկապես այն, որ չնայած բոլոր գյուղերի անունները, աշխարհագրական տեղանունները պետությունը փոխել է, սակայն ժողովրդի մեջ մինչև օրս էլ օգտագործվում են հին անունները: Օրինակ, լեգենդար Մարութա սարը ներկայումս վերանվանված է Այդընլըք դաղ, սակայն ոչ ոք սարը նոր անունով չի կոչում: Մարութա սարը մինչև օրս էլ յուրահատուկ հոգևոր խորհրդանիշի դեր ունի Սասունում բնակվողների համար և երբեմն նրանով նույնիսկ երդվում են:

Թուրքական պաշտոնական տվյալներով՝ այսօր Սասունում բնակվում են թուրքեր, քրդեր և արաբներ. վերջինները գաղթել են Բասրայից և գործածում են յուրահատուկ արաբական բարբառ²: Սակայն տարբեր աղբյուրներում հանդիպում են նաև կցկտուր տվյալներ, որոնք վկայում են, որ Սասունում

¹ Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, թուրքագետ, «Նորավանք» ԳԿՀ «Այլալեզու, այլադավան հայության խնդիրներ» ծրագրի ղեկավար, ԵՊՀ թուրքագիտության ամբիոնի ավագ դասախոս Ռուբեն Մելքոնյանի սույն հոդվածի համար հիմնական աղբյուր են հանդիսացել 2008թ. ամռանը «Նորավանք» ԳԿՀ նախաձեռնությամբ Արևմտյան Հայաստանում նրա անցկացրած հետազոտական աշխատանքի տվյալներն ու նյութերը:

² *Սոյունս Է.*, Սասուն, Ակօս, 5.09.2008:

կան Հայոց ցեղասպանության ժամանակ բռնի իսլամացված հայեր ու նրանց հետնորդներ, որոնց մի մասը ծպտյալ քրիստոնյաներ են, մյուս մասը՝ իսլամացված են, ուժացած կամ գտնվում են այդ ճանապարհին: Մասունում են բնակվում նաև ինչ-որ առումով պարադոքսալ թվացող արաբացած հայերը և նրանց հետնորդները¹: Նրանց մեջ նույնպես նկատվում են ընդհանրապես իսլամացված հայերին բնորոշ մի շարք առանձնահատկություններ, ենթաշերտեր, սակայն ընդհանուրը, որ կապում է նրանց, հայկական արմատներ ունենալու մասին վառ արտահայտված գիտակցությունն է: Այս մարդկանց նախնիների մի մասին ցեղասպանության ժամանակ ապաստան են տվել և փրկել (շատ հաճախ շահադիտական նկատառումներով) տեղի մուսուլման բնակիչները՝ արաբները, քրդերը: Այդ հայերը փրկվելուց հետո արտաքուստ, ինչպես նաև պաշտոնական փաստաթղթերում ստիպված են հանդես գալ որպես իրենց ապաստան տված ազգի ներկայացուցիչներ: Թուրքիայում գործող սասունցիների միության ներկայացուցիչ Էրդալ Յիլդրըմը նշում է, որ ժամանակին որոշ մուսուլմաններ փրկել են իրենց պապերին, սակայն այն պատճառով, որ պապերը եղել են արհեստավորներ, ինչը փրկողներին էլ է ձեռնտու եղել: «Փրկարարներն» իրենց մեջ բաժանել են ինչպես հայերին, այնպես էլ նրանց ունեցվածքը, այսինքն՝ կարելի է ասել, որ այդ հայերը շահագործվել են որպես ստրուկներ: Մա հավաստող պերճախոս փաստ է այն, որ փրկող աղաների մեջ տարածված է եղել «իմ հայր» հասկացությունը: Այս մասին Էրդալ Յիլդրըմն ասում է. «Մեր հարևանները, այսինքն՝ աղաները, մեզ իրար մեջ բաժանել էին: Ամեն մի հայ ընտանիքի մի աղա էր վերցրել, և կար «իմ հայր» խնդիրը: Մեզ պատկանող ամեն ինչ նրանք ընկալում էին իրենցը, որովհետև իրենք իրենց համարում էին մեր տերը»²:

Մասունի վերապրած հայությանը և նրա հետնորդներին կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ ծպտյալ հայեր, արաբացած հայեր, ընդ որում՝ երկրորդ խմբի մեջ պայմանականորեն ընդգրկում ենք նաև հայերի խառնածին հետնորդներին³:

Ծպտյալ հայեր. նրանցից շատերին երբեմն միայն պայմանականորեն կարելի է համարել այդպիսին: Ինչպես մեզ հայտնի դարձավ սասունցի հայերի հետ բազմաթիվ գրույցներից, շփումներից, նրանց մեծ մասը ծպտյալ կամ բացահայտ քրիստոնյաներ են: Շատերը հպարտությամբ խոստովանում էին, որ

¹ Մանրամասն տե՛ս Մելքոնյան Ռ., Արաբացած հայերը Թուրքիայում, Հանրապետական, Երևան, 2007, թիվ 8, էջ 5-9:

² <http://www.hyertert.com/yazi3.asp?s=0&AltYazi=Makaleler%20\>%20Anadolu%20Ermenileri%20dederlerine%20saygy%20istiyor&Id=322&DiId=1>

³ Իսլամացված հայերի խմբերի դասակարգման մասին մանրամասն տե՛ս Մելքոնյան Ռ., Իսլամացված հայերի խնդիրը Թուրքիայում (ընդհանուր պատկերի ուրվագծման փորձ), 21-րդ ԴԱԸ, Երևան, 2008, թիվ 1, էջ 107-123:

ամեն տարի հուլիսին ուխտի են գնում Մարութա սարի գագաթին գտնվող Սուրբ Աստվածածին եկեղեցի, ինչպես իրենք են ասում՝ «Մարթկա սարի ուխտին», մատաղ անում, այցելում Գոմքի եկեղեցի, մոմ վառում և այլն: Կան նաև տարիքային տարբեր խմբերի պատկանող սասունցիներ, որոնք տարբեր մակարդակով տիրապետում են հայերենին՝ Սասնո բարբառին, և մենք համարյա ազատ հաղորդակցվում էինք: Բայց, միևնույն է, երբեմն առաջանում էին խոչընդոտներ, և նրանք ինձ ասում էին. «Քու լեզուդ մեզի ծանր կուգա, լառ»: Նկատելի է նաև հայերեն սովորելու և տիրապետելու այն մեծ ձգտումը, որը կա նրանցից շատերի մեջ: Սակայն հարկ է նշել, որ Սասունում բնակվողների շրջանում ևս առկա է վախի զգացողությունը. նրանք հաճախ խուսափում են իրենց էթնիկ կամ իրական կրոնական ինքնության մասին բացահայտ խոսել:

Հետաքրքիր օրինաչափություն հիշեցնող մի երևույթ ևս նկատելի է սասունցիների մեջ. այսօրվա Սասունում բնակվող շատ հայեր կամ նրանց հետնորդները ազգակցական կապեր ունեն Հայաստանի Հանրապետությունում, հատկապես Թալինում բնակվող սասունցիների ժառանգների հետ, և որքան էլ տարօրինակ է, վերջերս սկսվել է այս ուղղությամբ քայլեր արվել. տասնամյակներ անց մարդիկ գտնում են իրենց ազգականներին, որոնց մի մասը ծպտյալ է, մի մասն էլ՝ իսլամացված և խառնածին:

Վերջին տարիներին նկատելի է նաև արտագաղթ Սասունից Թուրքիայի մեծ քաղաքներ, հատկապես Ստամբուլ: Սասունում կյանքի վատ պայմանների պատճառով մարդիկ ստիպված արտագաղթում են, սակայն հետաքրքիր օրինաչափությամբ չեն կտրում կապն իրենց հայրենիքի հետ, տարին մեկ անգամ, հատկապես ամառները, այցի են գալիս: Սակայն այդ գաղթի մեջ նույնպես կա դրական կողմ. գալով Ստամբուլ՝ նրանց մեծ մասը բացահայտ ընդունում է քրիստոնեություն, եթե դա հնարավոր է¹, եթե ոչ՝ միևնույն է, ձգտում է ինտեգրվել քրիստոնեական համայնքին՝ այցելում է պատարագների, կնունքների և այլն: Այսինքն՝ գաղթը թույլ է տալիս նրանց մեջ առկա քրիստոնեության տարրերն էլ ավելի ամրապնդել: Սակայն այստեղ ևս, ցավոք, բախվում ենք պոլսահայ համայնքի և այս մարդկանց միջև հարաբերությունների սառնությամբ:

Ծպտյալ և իսլամացված հայության խնդրի կարևոր մանրամասներից են ընտանեկան կենցաղում պահպանված ներէթնիկ ինքնագիտակցության հետաքրքիր դրսևորումները, որոնցից հատկապես կարևոր է ներքին ամուսնությունների սովորույթը: Ծպտյալ հայերն արտաքուստ մուսուլման ներկայա-

¹ Հարցի շուրջ արտահայտվել է նաև Պոլսո Հայոց պատրիարք Մեսրոպ Սուրբաբյանը՝ Փարիզի *La Croix* օրաթերթին տված հարցազրույցում (29.08.2005): Նա ասել է, որ Թուրքիայում ներկայումս հայկական արմատներով մոտավորապես 1.5 միլիոն թուրք և մուսուլման կա: Պատրիարքն ավելացրել է նաև, որ ամեն տարի հայկական ծագումով շուրջ 60 մուսուլմաններ դիմելով պատրիարքարան՝ վերադառնում են քրիստոնեության: Նույն հարցի մասին տե՛ս նաև *Մելքոնյան Ռ.*, Ծպտյալ հայերի կրոնադարձությունը (ըստ թուրքական աղբյուրների), Հանրապետական, Երևան, 2007, թիվ 3, էջ 5-10, *Basyurt E., Armeni Evlatliklar, Istanbul, 2006, s. 62-67.*

նալով՝ ոչ միայն գաղտնի շարունակում են ազգային-կրոնական որոշ սովորույթներ, այլև ձգտում են ամուսնանալ իրենց նման ծպտյալ հայերի հետ: Ընդ որում՝ ներքին ամուսնությունների ժամանակ երկրորդական են դառնում տարիքային, դասակարգային, սոցիալական և այլ խոչընդոտներ, բացի այդ, դրանք հիմնականում նպաստում են ծպտյալ հայերի կյանքի ներփակ բնույթի շարունակմանը¹: Սասունում ապրող ծպտյալ հայերը ևս մեծ մասամբ շարունակում կամ ձգտում են շարունակել ներքին ամուսնությունները, և դա, ինչպես վկայում են մի շարք փաստեր, խոր արմատներ ունի նրանց շրջանում: Օրինակ, Սասունի գյուղերից մեկում ներքին ամուսնությունների մասին իմ հարցին հնչեց դրական և նույնիսկ փոքր-ինչ վիրավորված պատասխան: Սակայն նրանցից մեկը՝ մի կին, ավելի ուշ, ասես մեղավորի պես, ինձ խոստովանեց, որ ամուսնացել է քրդի հետ և որպես պատճառ նշեց. «Հայ չմնաց, ես էլ ստիպված քրդի հետ կարգվա»:

Ներքին ամուսնությունների մասին տվյալների ենք հանդիպում նաև Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերում վերապրած ծպտյալ, իսլամացված հայերի և նրանց հետնորդների շրջանում: Նկատենք, սակայն, որ այդ սկզբունքը քրդական միջավայրում ոչ միշտ է հնարավոր պահպանել: Այն վայրերում, որտեղ քրդերի և ծպտյալ հայերի հարաբերությունները լարված են, դա ավելի հեշտ է, իսկ որտեղ նրանք ունեն նորմալ հարաբերություններ, ոչ միշտ են կարողանում խուսափել խառնամուսնություններից, սակայն այստեղ նույնպես նկատելի է, որ առավելապես փորձում են աղջիկ վերցնել, բայց չտալ: Հայ ճարտարապետության պատմության մասնագետ Սամվել Կարապետյանը, անդրադառնալով այս խնդրին, նշում է. «Արևմտյան Հայաստանում մահմեդական հայերը, եթե իրենք գտնում են, որ հայ են, միշտ խնդիրներ ունեն տեղի քրդերի հետ նույնիսկ արյունահեղության մակարդակի: Քրդերը նեղվում են, որ մահմեդական հայերն իրենց աղջիկ չեն տալիս, աղջիկ վերցնում են, բայց չեն տալիս»²: Քյահթայի ծպտյալ հայերի մեջ մինչև օրս շարունակվող ներքին ամուսնությունների մասին է պատմում «Յենի Աքթուել» ամսագրի 117-րդ համարում տեղ գտած հոդվածաշարը իսլամացված հայության մասին³:

Զարմանալի և միննույն ժամանակ ուշագրավ է, որ ներքին ամուսնությունների սովորույթը պահպանվում է ոչ միայն ծպտյալ հայերի շրջանում. երբեմն այդ մասին վկայող փաստերի ենք հանդիպում նաև իսլամացված, ուժացած հայերի և նրանց հետնորդների մեջ: Օրինակ, թուրք հայտնի լրագ-

¹ Մանրամասն տե՛ս *Մեղրոնյան Ռ.*, Ներքին ամուսնությունների սովորույթը Թուրքիայի ծպտյալ հայերի շրջանում, Հանրապետական, Երևան, 2008, թիվ 5, էջ 6-9:

² <http://www.javakhk.net/forum/lofiversion/index.php/t748.html>

³ *Dinç G.*, Ermeni Kökenli Müslüman Olan Veya Hristiyan Kalanlar Birarada Yaşiyor Ve Aynı Şeyi Söylüyor Yeni aktuel, 2007, 117. s.50

րողներից Ամբերին Ջամանը վերջերս տպագրված իր հոդվածում, խոսելով Թոքաթի իսլամացված հայության և նրա խնդիրների մասին, առանձնացնում է նաև ներքին ամուսնությունների հարցը: Ըստ հոդվածագրի՝ Թոքաթի իսլամացված հայերի բավական ուժացած հետնորդները, ձգտելով պահպանել ներքին ամուսնությունները, հաճախ բախվում են լուրջ խնդիրների, քանի որ հայության այդ սակավաթիվ հետնորդների մեծ մասն իրար ազգական են, իսկ նրանց շրջանում խստորեն պահպանված «յոթ պորտի» սովորույթը թույլ չի տալիս ազգականների միջև ամուսնությունները¹: Ավելորդ չէ նշել, որ Թոքաթի իսլամացված հայերը համարվում են իրապես թուրքացած, ուժացած, իրենց արմատներից հեռացած, սակայն, փաստորեն, նրանց մեջ նույնպես նկատվում են ներէթնիկ ինքնագիտակցության տարրեր: Պոլսահայ լրագրող-մտավորական Բագրատ Էսդուգյանը նույնպես նշում է, որ իրենց հայկական ծագումը մերժողներն անգամ պահպանում են ներքին ամուսնություններ. «Հանկարծ չլինի, որ ուրիշ գերդաստանից աղջիկ առնեն, տղերքը պետք է նույն գերդաստանի հետ ամուսնանան: Նրանք մտածում են, որ իրենք տարբեր են, ուրիշներին չպետք է խառնվեն: Անունը հատակ չէ՝ հա՛յ ենք, քրիստոնյա՞ ենք, թե՛ այն ենք, թե՛ այս ենք, բայց նրանք իրենց տարբեր են համարում»²:

Ավելորդ չէ նշել, որ ներքին ամուսնությունների սովորույթը ծպտյալ հայերը փորձում են պահպանել նաև Եվրոպայում, ուր արտագաղթել են նրանց բազմաթիվ ընտանիքներ: Հայտնի Վարթոն ցեղի անդամները նույնպես, ապրելով Բելգիայում, շարունակում են ներքին ամուսնությունները, սակայն նախկինի նման ամուսնանում են ոչ թե ցեղակիցների, այլև ընդհանրապես հայերի հետ³:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ ներէթնիկ ինքնագիտակցության պահպանվող և, հույս ունենք, շարունակվող դրսևորումը Սասունի, ինչպես նաև Արևմտյան Հայաստանի այլ վայրերի ծպտյալ ու իսլամացված հայերի հետնորդների շրջանում առկա հայկական էթնիկ պատկանելության հիշողության ևս մեկ ապացույց է: Ի դեպ, խոսելով հիշողության մասին՝ նշեմ նաև մի հետաքրքիր մանրամասն, որին հանդիպեցի Սասունում. դա կապված էր, որքան էլ զարմանալի է, «Սասնա ծոեր» էպոսի՝ ժողովրդի շրջանում պահպանված հիշողության հետ: Մասնավորապես՝ հանդիպում էին մարդիկ, որոնք պնդում են, թե իրենք Սասունցի Դավթի սերնդից են. սա, իհարկե, կրում է առասպելական բնույթ, որով այդ մարդիկ ցանկանում են ավելի շատ ընդգծել իրենց քաջ, անվախ լինելը: Իմ հանդիպած մարդիկ, ովքեր խոսում էին այդ մասին, ծպտյալ հայեր էին, սակայն ավելի ուշ «Ակոս» թերթում թուրք

¹ Zaman A., Tokat'ta utanç manzarası, Taraf, 11.7.2008.

² <http://www.hetq.am/arm/society/8217/>

³ Մելքոնյան Ռ., Վերապրած հայեր. Էրմենի Վարթոն աշիրերը, Հանրապետական, Երևան, 2008, թիվ 2, էջ 6-10:

լրագրող Էրսոյ Սոյդանը իր ճամփորդական նոթերում գրել էր, որ նման երևույթի է հանդիպել Սասունի մուսուլմանների շրջանում, որոնք գուցե և ծպտյալ հայեր էին: «Այսօր Սասունի մեջ մարդիկ կան, որոնք կրսեն, թե իրենք Սասունցի Դաւիթի ցեղին կը պատկանին: Ասոնց մեծ մասը մահմետական ըլլալով հանդերձ, չեն խուսափիր այսպէս արտայայտուելէ»¹:

Ավելորդ չէ նշել, որ սասունցիներին բնորոշ համարձակությունը երբեմն նկատվում է նաև նրանց մերօրյա հետնորդների մեջ, որոնք համարձակորեն խոստովանում և փորձում են տեր կանգնել ինչպես իրենց ինքնությանը, այնպես էլ մշակութային արժեքներին: Այսօր Սասունում պահպանված հայկական կրոնամշակութային հուշարձաններից ժողովրդի մեջ շարունակում են յուրահատուկ դեր ու նշանակություն ունենալ հատկապես 2000 մ բարձրության վրա գտնվող Գոմքի² և Մարութա սարի գագաթին (2973 մ) գտնվող Մուրբ Աստվածածին եկեղեցիները: Թեկուզ կիսավեր, թալանված, գոմի վերածված՝ դրանք այսօր էլ դեպի իրենց են ձգում հազարավոր ուխտավորների, որոնց մեծ մասը ծպտյալ, իսլամացված հայերն ու իրենց հետնորդներն են:

Հայտնի է, որ Թուրքիայի Հանրապետությունը որդեգրել և տարիներ շարունակ կիրառում է հայկական քրիստոնեական հուշարձանների ոչնչացման կամ էլ իսլամացման, թուրքացման քաղաքականություն: Սրա նպատակներից է, անշուշտ, ջնջել այդ տարածքների հայկական պատկանելությունը: Տարբեր դիտարկումներ թույլ են տալիս եզրակացնել, որ հայկական հուշարձանները ոչնչացնելու կամ հայկականությունը ջնջելու համար թուրքական իշխանությունները կիրառում են տարբեր մեթոդներ.

1. հայկական պատմական հուշարձանները մատնվում են անուշադրության և ժամանակի ընթացքում, անխնամ մնալով, ավերվում են,
2. հայկական եկեղեցիները որպես սեփականություն հանձնվում են ներկայումս այդ տարածքներում բնակվող թուրքերին և քրդերին, որոնք էլ դրանք տնօրինում են ըստ իրենց հայեցողության,
3. պետական կարիքները պատրվակ բռնելով՝ հուշարձանները քանդվում են,
4. հայկական կրոնամշակութային հուշարձանները զանազան միջոցներով թուրքացվում, իսլամացվում են:

Բնական է, որ Պոլսո Հայոց պատրիարքարանը և համայնքը որոշ ջանքեր են գործադրում հայկական հուշարձանների պահպանության համար, որոնք, ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, սպասելի արդյունք չեն տալիս: Սակայն ուշագրավ է, որ հայկական կրոնամշակութային հուշարձանների, գե-

¹ Սոյդան Է., Սասուն, Ակոս, 5.09.2008:

² Ստամբուլի Ակոս թերթի խմբագիրներից Սարգիս Մերոբյանը նշում է, որ ժողովուրդն այդ եկեղեցին հիմա է անվանում Գոմքի կամ «365 սենյակներով եկեղեցի», սակայն նախկինում այն անվանվել է «Պետրոս Առաքյալի Օսկե ճկունդ», տե՛ս Մեքոմբեան Ս., Քելէ Լաօ, Ակոս, 4.04. 2008:

րեզմանների պահպանության ուղղությամբ վերջերս սկսել են ջանքեր գործադրել նաև ծպտյալ հայերը, որոնք այդ միջոցով նաև երբեմն ինքնաբացահայտվում են: Այսպես, Թուրքիայում բնակվող մի խումբ սասունցի հայեր ստեղծել են հասարակական կազմակերպություն, որը սկսել է պայքար մղել Սասունի կիսավեր հայկական եկեղեցիների և գերեզմանատների համար: Կազմակերպության նախագահ Ազիզ Դադջըն սկզբնական շրջանում (2006թ.) միայնակ է փորձել գործել, սակայն պետական տարբեր օղակների հետ հարաբերվելիս բախվել է զանազան դժվարությունների և հասկացել, որ ավելի նպատակահարմար է գործել հասարակական կազմակերպության միջոցով և ձևավորել է սասունցիների միությունը: Կազմակերպությունը դիմում է պատկան մարմիններին՝ ներքին գործերի նախարարություն, նահանգապետարան, կադաստրի կոմիտե, հասնում մինչև Թուրքիայի Ազգային ժողովի մարդու իրավունքների հանձնաժողով: Նրանք պահանջում են գերեզմանատները գրանցել որպես հայկական, եկեղեցիներին նույնպես պատշաճ վերաբերմունք ցուցաբերել, թույլ տալ, որ ավերված և հաճախ ախոռի վերածված, թալանված եկեղեցիներում կատարվեն արարողություններ, քահանա այցելի և այլն¹: Կադաստրի կոմիտեում և այլուր եկեղեցիները գրանցված են որպես ավերակ տուն, հայկական գերեզմանները գրանցված են որպես անտառ, հողատարածք և այլն: Սասունցիների միությունը պահանջում է դրանց վերագրանցումը, ընդ որում՝ ճիշտ տարբերակով: Ինչպես նշում է Ազիզ Դադջըն, «պետությունը չի ուզում դրանք գրանցել որպես հայկական գերեզմանատուն, չի ցանկանում օգտագործել անգամ հայ բառը: Մակայն սահմանադրության հողվածների համաձայն՝ պարտավոր է գրանցել»²:

Ուշագրավ է, որ ի պատասխան այս կազմակերպության հարցման՝ Բաթմանի նահանգապետարանը (որի վարչական սահմանում է ներկայումս ընդգրկված Սասուն գավառը) պնդել է, որ եկեղեցիները և գերեզմանատներն ավերվել և լքվել են, քանի որ հայերը հեռացել են այդ տարածքներից³: Այսինքն՝ պետական կառույցներն ասում են, թե այդ վայրերում հայեր չկան, սակայն կազմակերպության անդամները պնդում են հակառակը՝ նշելով, որ այդ վայրերում ապրում են հայեր, այն էլ՝ ընտանիքներով: Ազիզ Դադջըն նույնիսկ ավելացրել է. «Եթե հարգելի նահանգապետը բարձրանար Մարութա սար, ապա կտեսներ, որ եկեղեցում անգամ մոմ են վառում»⁴: Սասունցիների կազմակերպության անդամ Էրդալ Յիլդրըմը փաստում է. «Ամենացավալին այն է, որ մեր եկեղեցիներին և գերեզմանատներին ընդհանրապես հարգանք ցույց

¹ Ermeniler Batmani terk etmis!, Agos, 9.05.2008.

² <http://www.hyetert.com/yazi3.asp?s=0&AltYazi=Makaleler%20%20Anadolu%20Ermenileri%20de%20derlerine%20saygı%20istiyor&Id=322&DilId=1>

³ Ermeniler Batmani terk etmis!, Agos, 9.05.2008.

⁴ Նույն տեղում:

չեն տալիս: Երբ մարդ է մահանում, անհրաժեշտ է մեր սովորությունների համաձայն թաղել, սակայն դա չենք կարողանում անել»¹: Անդրադառնալով այդ տարածքներում հայ լինել-չլինելու խնդրին՝ նա նշում է. «Երբ մեր պապերն այնտեղ ապրում էին, մուսուլման հարևաններ չունեինք, նրանք ավելի ուշ եկան, բնակություն հաստատեցին: Հիմա ասում են, թե հայ չի մնացել, պետք է հարցնել՝ ինչո՞ւ հայ չի մնացել: Մեր ընտանիքներն էլ են մասնատվել. կեսը քրիստոնյա է մնացել, կեսը՝ իսլամացվել: Ես իսլամացված քեռիներ, հորաքույրներ ունեմ: Նրանք շարունակ ստիպված են ապացուցել, որ իսլամ են: Նրանց մի մասը նույնիսկ իսլամից ավելի իսլամական է դարձել»²:

Ազիզ Դադջըն և սասունցիների միությունը պահանջում են եկեղեցիներից օգտվելու իրենց բնական իրավունքը. «Մենք չենք կարողանում օգտագործել մեր եկեղեցիները, որոնք ավերակների են վերածվել: 1915-ից մինչև օրս մեր գյուղ մի քահանա չի այցելել: Պետք է կնքվենք՝ գնում ենք Ստամբուլ, ամուսնությունների դեպքում ևս: Մենք դեռ կանք Մասունում, այնտեղ դեռևս ընտանիքներով մնացածներ էլ կան: Մենք հարյուրավոր եկեղեցիներ ունենք, որ օգտագործելի չեն: Մեր ամենակարևոր եկեղեցին Մարութա սարի վանքն է, ամեն տարի հուլիսի 25-ին այնտեղ ենք գնում, մատաղ անում: Այնտեղի հայերի քրիստոնյա մնալու ամենագլխավոր պատճառն այդ վանքն է: Մուսուլմանների գերեզմանները գրանցում են, մեր հայերի գերեզմանները չեն գրանցում, սակայն ես կստիպեմ, որ գրանցեն: Ես արևելքի մարդ եմ, իմ գերեզմանը չեմ լքի»³:

Տառացիորեն օրերս Ազիզ Դադջընի և սասունցիների միության պայքարը տվեց առաջին արդյունքները. Թուրքիայի հուշարձանների պահպանության հանձնաժողովը Մարութա սարի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին ընդգրկել է պետության պաշտպանության տակ գտնվող հուշարձանների շարքում: Ի դեպ, հետաքրքիր է, որ այն Աղթամարի Սուրբ Խաչ եկեղեցու նման ընդգրկվել է պահպանության ենթակա հուշարձանների առաջին խմբում, բայց դեռևս չի նշվում, թե նախատեսվո՞ւմ է արդյոք Մարութա սարի եկեղեցու վերականգնումը: Ամենաուշագրավը, սակայն, Ազիզ Դադջընի հայտարարությունն էր. նա ասաց, որ մոտ ժամանակներս նաև այլ հայկական գյուղերում պահպանված եկեղեցիների և հայկական գերեզմանատների արձանագրման և գրանցման պահանջով դիմումներ են ներկայացնելու⁴:

Մեր կարծիքով՝ հատկապես ուշագրավ է, որ այս դեպքում հայկական մշակութային հուշարձանների պահպանության հարցն առաջ է քաշվում ոչ թե միջազգային կառույցների կամ Հայաստանի Հանրապետության, այլ բուն

¹ <http://www.hyetert.com/yazi3.asp?s=0&AltYazi=Makaleler%20\>%20Anadolu%20Ermenileri%20de%derlerine%20sayg%20istiyor&Id=322&DilId=1>

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Mereto nihayet koruma altında, Agos, 14.11.2008.

Թուրքիայի քաղաքացի հանդիսացող սասունցի հայերի կողմից: Այս ամենը թույլ է տալիս խոսել նոր զարգացումների կամ գոնե միտումների մասին, իսկ ծպտյալ և արդեն բացահայտված հայերի շրջանում հայկական հուշարձանների պահպանության ձգտումը որակել որպես ազգային ինքնագիտակցության բաղադրիչ:

Արաբացած հայեր. չեն ժխտում, որ ունեն հայկական արմատներ, բայց գերակա է կրոնական ինքնագիտակցությունը: Արաբի կամ քրդի և մուսուլմանի գերակա ինքնությամբ այս մարդիկ Հայոց ցեղասպանության ժամանակ բռնի իսլամացված, այնուհետև ինքնությունը չպահած հայերի հետնորդներն են: Էթնիկ ինքնության մասին հարցին Սասունի տարբեր գյուղերում մեզ պատասխանում էին իսլամում տարածված հետևյալ արտահայտությամբ՝ «Փառք Աստծո, մուսուլման եմ»: Մեր դիտարկումները թույլ են տալիս ասել, որ Սասունի արաբացած հայերի մեջ հստակ պահպանված է հայկական ծագման հիշողությունը, ուղղակի այն ծածկված է կրոնական պատկանելության շղարշով, որը շատ հաճախ օգնում է նրանց խուսափել էթնիկ ինքնության հետ կապված վտանգավոր հարցից: Արաբացած հայերի մեջ տարածված է նաև այն մտածելակերպը, թե իրենք նախկինում հայ են եղել, սակայն հիմա մուսուլման են: Այսինքն՝ կա էթնիկ և կրոնական պատկանելության միտումնավոր կամ ակամա շփոթում, աչքի է զարնում նաև նրանց կրոնամոլությունը: Սակայն պետք է փաստել նաև, որ արաբացած հայերը, որոնց մենք հանդիպեցինք, մեր հանդեպ ցուցաբերում էին դրական վերաբերմունք, որը կապված էր նաև էթնիկ ծագման հիշողության հետ: Ինչպես խոստովանեց նրանցից մեկը, «Իմ արմատները հայկական են, դրա համար ես չեմ կարող ձեզ վատ վերաբերվել»: Էթնիկ և կրոնական ինքնությունների միտումնավոր շփոթման հարցում, իհարկե, չպետք է անտեսել նաև հստակ վախի մթնոլորտը, որը տիրում է Թուրքիայում: Հետաքրքիր է, որ արաբացած հայերը մեծ մասամբ բնակվում են նախկին հայկական գյուղերում, բացի այդ, նրանք գիտեն բոլոր հայկական եկեղեցիների, սրբավայրերի, գերեզմանատների տեղերը: Արաբացած հայերի խոստովանությամբ՝ իրենք այդ վայրերի բնիկների ժառանգներն են, և եթե սա հիմք ընդունենք ու հաշվի առնենք, որ դրանք նախկին հայկական գյուղեր են, ապա պարզ կդառնա, որ արաբացած հայերին կարելի է համարել այդ գյուղերի նախկին հայ բնակչության հետնորդներ: Ի տարբերություն այլ շրջանների՝ Սասունում «ոյունե» (հավատափոխ) ասելով նկատի են ունենում ոչ միայն քրդացած հայերին, այլև արաբացածներին: Տեղի բնակիչները շատ լավ են ճանաչում միմյանց, և գրեթե բոլորը գիտեն արաբացած և արաբախոս հայերի իրական էթնիկ պատկանելության մասին:

Այս նույն խմբում պայմանականորեն ընդգրկված խառնածիններն ունեն

հայկական արմատներ՝ հիմնականում տատեր, որոնց մասին հիշողությունն առկա է նրանց մեջ: Հայ տատիկներ ունենալու հանգամանքը հաճախ դարձել է նաև ժամանակակից թուրքական փաստագեղարվեստական գրականության նյութ: Այս խումբը, ինչպես շատ այլ վայրերում, այնպես էլ Սասունում, ձևավորվել է ցեղասպանության ժամանակ առնանգված, ի պահ վերցված հայ աղջիկների, կանանց և մուսուլմանների խառնամուսնության հետևանքով: Ինչպես Սասունի կենտրոն Սասուն գյուղաքաղաքում, այնպես էլ գյուղերում կարելի է հանդիպել հայկական դիմագծեր ունեցող մարդկանց՝ բնորոշ կապտականաչ աչքերով, բաց գույնի մազերով: Իսլամացված հայերի խառնածին հետնորդները նույնպես լավատեղյակ են իրենց հայկական արմատների մասին: Սասունի գյուղերում գրեթե բոլորը գիտեին հայկական տների նախկին տերերի անունները. շատ կլսես, օրինակ, «Ասատուրի տունը», «Տիգրանի տունը» և նման արտահայտություններ: Նրանցից շատերը նաև հպարտությամբ էին ասում, որ իրենք, օրինակ, Ասատուրի թոռն են աղջկա կողմից և այլն: Եվ հենց ջերմ հիշողություններն իրենց տատերի մասին ստիպում են շատերին դրական կամ առնվազն տարբերակված վերաբերմունք ցուցաբերել հայերի նկատմամբ:

Թուրքիայում հայության տարբեր խմբերի փոխադարձ ընկալման և ընդունման խնդիրը. Մեր կարծիքով՝ չափազանց կարևոր և արդիական խնդիր է ինչպես Թուրքիայի, այնպես էլ ընդհանրապես քրիստոնյա հայության և ծպտյալ, իսլամացված հայության ու նրանց հետնորդների փոխադարձ ընկալումը: Հայաստանյան գիտական-վերլուծական շրջանակներում հարցը սկսել է ակտիվանալ վերջերս: Տասնամյակներով անհայտ, փակ խնդիրը հրապարակ գալով՝ առաջացնում է ոչ միանշանակ արձագանքներ: Առաջին հերթին կա օբյեկտիվ անտեղյակության խնդիր, որը հետզհետե վերանում է¹: Կարծում ենք, որ իր արմատներից բռնի կտրված հայության և նրա հետնորդների խնդրի համակողմանի ուսումնասիրությանը զուգահեռ՝ մեր հասարակությունը (այդ թվում և գիտական) խնդիր ունի տեղեկանալ հարցին՝ փորձելով հասկանալ և «մարսել» այն: Այնպես որ, այս փուլում խնդրի առաջ բերած խիստ հակասական (չարդարացված լավատեսականից մինչև նիհիլիստա-

¹ Այս խնդրով ակտիվորեն զբաղվում է «Նորավանք» ԳԿՀ-ն. հիմնադրամում գործում է ծրագիր, որի ուսումնասիրության ոլորտն են կազմում ինչպես բռնի կրոնափոխ իսլամացված, այնպես էլ այլադավան (կաթոլիկ, բողոքական և այլն) հայության խնդիրները: «Նորավանք» ԳԿՀ-ի կայքում տեղ են գտնում ծպտյալ, իսլամացված հայության վերաբերյալ հոդվածներ, որոնք թարգմանվում են նաև ռուսերեն, անգլերեն և որոնցից օգտվում են սփյուռքի նաև ոչ հայախոս շրջանակները, ինչպես նաև արտասահմանցի վերլուծաբաններ, գիտնականներ: Ծպտյալ և իսլամացված հայերի թեմայի լուսաբանման հարցում հատկապես պետք է առանձնացնել «Հանրապետական» ամսագրի և նրա գլխավոր խմբագրի գործադրած ջանքերը. արդեն շուրջ երկու տարի այդ ամսագրում տպագրվում են ծպտյալ և իսլամացված հայերի թեմայով հոդվածներ, որոնք արտատպվում են հայաստանյան և սփյուռքի տասնյակ պարբերականներում: Համշենահայերի (թե՛ քրիստոնյա, թե՛ մուսուլման) խնդիրներով զբաղվում է «Ձայն համշենական» ամսաթերթը, որը տպագրվում և տարածվում է անվճար ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ սփյուռքի գաղթօջախներում:

կան) գնահատականները պետք է համարել բնական և նորմալ: Բայց այս նույն խնդիրն ավելի օրակարգային է պոլսահայության համար, որն էլ հենց անմիջականորեն շփվում է բռնի կրոնափոխ հայության և նրանց հետնորդների տարբեր խմբերի ու նրանցում առկա առանձնահատկությունների հետ: Փաստերը ցույց են տալիս, որ պոլսահայ համայնքում ևս հայության տարբեր խմբերի փոխադարձ ընկալման խնդիրը շատ սուր է դրված: Պետք է ասել, որ մեծ մասամբ տարբեր կարծրատիպերով առաջնորդվող և դրանց մեծ տեղ տվող պոլսահայ համայնքն այնքան էլ հակված չէ հայության այլ իրեն չնմանվող խմբերի հետ շփվելու: Այս հարցում բացառություն չեն նաև հայաստանցիները, որոնք մեծ մասամբ մինչև այսօր էլ պոլսահայերի կողմից ընկալվում են որպես «ուրիշ», «օտար»¹: Այն, որ ուժացման տարբեր աստիճաններում գտնվող Թուրքիայի հայության և պոլսահայության փոխադարձ ընկալման խնդիրը գնալով ավելի արդիական նշանակություն է ձեռք բերում, ցույց է տալիս այնտեղի հայկական մամուլում տպագրված հոդվածների, մտավորականների անդրադարձերի թվի աճը: Պոլսահայ մտավորական, «Ակոս» թերթի լրագրող Բագրատ Էսդուգյանը հատկապես վերջին շրջանում անդրադառնում է նաև այդ խնդրին: Այստեղ հարկ ենք համարում ընդարձակ մեջբերումներ կատարել նրա հոդվածներից, քանի որ նա, լինելով պոլսահայ համայնքի անդամ, կարողացել է անաչառ և միևնույն ժամանակ կառուցողական դիրքերից ու, որ ամենակարևորն է, «ներսից» պատկերել խնդիրը. «Թուրքիոյ ներկայ օրակարգի գլխաւոր նիւթերէն մին կը հանդիսանայ բնակչութեան ինքնութիւնը: Նախապաշարուած անհամար միտքեր, կամ կարծիքներ, նոյնիսկ հաստատումներ փուլ կու գան այժմ: Մինչեւ մօտ անցեալ, երկրի վարիչները շատ կը սիրէին 99,9 տոկոսով մահմետական համարել Թուրքիոյ բնակչութիւնը: Երկրի Հայ հաւաքականութիւնն ալ իւրացուցած կերեւի այս համոզումը: Թէ չի գիտակցիր, որ իրմէ զատ հայեր ալ կան այս երկրի մէջ, եւ թէ չուզեր լսել անոնց գոյութիւնը: **Մեր քաղքենի ըմբռնման մէջ տեղ չկայ այն հայուն, որ քրիստոնէայ չէ** (ընդգծումը մերն է- Ռ.Մ.): Նոյնիսկ մինչեւ մօտ անցեալին կրնայինք յամառիլ Հայ չկոչել այն, որ հայախօս չէ: Այսօր ալ լսել չենք ուզեր բոլոր այն հայերուն մասին, որոնց կենցաղը նման չէ մեր քաղքենի սովորութիւններուն: Բայց կան: Կան հայեր, որոնք փարած են իրենց ազգային ինքնութեան, ամբողջովին զանց առնելով կրօնական պատկանելիութիւնը: Կան քրիստոնէաներ, որոնք փարած են իրենց հաւատքին, առանց գիտակցելու ազգային պատկանելութիւնը: Կան հայախօսներ, որոնք դեռ նոր գիտող կրնեն իրենց նախնիքներուն ազգային ինքնութեան: Ոմանք մնացած են քրտաբնակ շրջաններու մէջ, քրտացած: Ոմանք մնացած են թրքաբնակ շրջաններու մէջ, թրքացած: Իսկ ոմանք, և բաւական թիւով ոմանք, հետքը որոնելով իրենց նախնիքներուն, կու

¹ Մեր կարծիքով՝ «տեղական ազգայնականություն» երևույթն ընդհանրապես համահայկական չարիք է:

զան մեր եկեղեցույ դուռը: Իսկ դուռը բա՞ց է արդեօք իրենց դէմ: Երբ գաւառի հայ մը մկրտութեան, պսակի կամ թաղման համար դիմում կատարէ մեր հոգևոր իշխանութեանց, քահանայի պահանջքով ի՞նչ պատասխան կը ստանայ»¹: Ի դեպ, Բագրատ Էսդուգյանը այս նույն խնդիրներին է անդրադարձել նաև հայաստանյան «Հետք» (Հետաքննող լրագրողների ընկերակցություն) ինտերնետային կայքին տված հարցազրույցում. «Երբ ասում ենք Թուրքիայի հայ հավաքականություն, պետք է նկատի ունենալ Ստամբուլի հայ հավաքականությունը: Երբ ասում ենք Ստամբուլի հավաքականություն, պետք է հասկանալ մի որոշ քաղքենի կենցաղ: Այդ քաղքենի կենցաղը հայ տեսնել կուզէ միայն իր նմանը: Այսինքն՝ հայը պետք է որոշ թաղերի մեջ բնակվի, ամառները պետք է կղզի գնա, պետք է որոշ հաճախականությամբ եկեղեցի այցելի: Հայն այդպիսի կաղապարված սահմաններ պետք է ունենա, ինչպես որ այս քաղաքի ընդհանուր մեծամասնությունը գոյացրել է: Իսկ այն հայը, որ կհակասի այս համայնապատկերին, ընդհանրապես շփոթով կդիտվի, երբեմն ստորագնահատությամբ կդիտվի: Այս օրինակին կմտնեն թե՛ հայաստանցիները, թե՛ այն հայերը, որոնք երկար տարիներ մնացել են Ստամբուլից դուրս վայրերում, իրենց ինքնությունը պահած են կամ նույնիսկ կորցրել են, բայց այսօր գիտակցում են: Ահավասիկ այդ զանգվածն էլ չի կարողանում պոլսահայերի ամբողջության մեջ թափանցել»²:

Ծպոյալ և իսլամացված հայության ու նրանց հետնորդների ճիշտ ընկալման, ինչպես նաև ինտեգրման հարցում լուրջ և ամեննին ոչ երկրորդական դեր ու անելիքներ ունի նաև Հայ Առաքելական եկեղեցին, որոնց հպանցիկ անդրադարձել է նաև Էսդուգյանը: Սակայն, մեր կարծիքով, Պոլսո Հայոց պատրիարքության երբեմն ոչ զրկաբաց վերաբերմունքը կրոնադարձվել քրիստոնեություն վերընդունել ցանկացող հայերի նկատմամբ կարող է ունենալ տարբեր պատճառներ, որոնք կապված են զգուշավորության, պետության կողմից կիրառվող սահմանափակումների, ինչպես նաև տարբեր շահախնդրությունների հնարավոր վտանգի հետ:

Այս բոլոր երևույթների հետևանքով նաև պոլսահայ դիսկուրսում է ի հայտ եկել և ծառայել «ո՞վ է հայը» հարցը³, որին անդրադարձել է նաև Բ.Էսդուգյանը «Ակոսի» էջերում. «Իսկապես, ո՞վ է Հայը: Հայ ըսելով ի՞նչ կընկալենք: Օրինակ, մենք՝ պոլսահայերս, ինչն էր կակնկալենք հայէն: Արդեօք կարելի է որ Հայը հայախօս չըլլայ: Փորձառութեամբ սորվեցանք, կարելի է: Հայաստանաբնակ Հայն ալ նոյնպես պիտի յոժարի՞ արդեօք հայախօս չեղողը Հայ համա-

¹ Էստուգեան Բ., Գաւառի հայութիւնը, Ակոս, 01.08. 2008, թիվ 644:

² <http://www.hetq.am/arm/society/8217/>

³ Սույն ժողովածուում «ո՞վ է հայը» հարցին մասնագիտական դիրքերից անդրադարձել է փորձառու ազգագրագետ Հարություն Մարությանը՝ «Տրավմատիկ հիշողությունը իբրև հայկական ինքնության պահպանման կարևորագույն գործոն Թուրքիայում» հոդվածում:

րելու: Ով գիտե, թերևս այլ ան դեռ չունի մեր ունեցած փորձառութիւնը: Հայր կարելի՞ է որ քրիստոնէայ չըլլայ: Կըրնա՞նք պատկերացնել իսլամացած մէկը, որ ըսէ, թէ Հայ է: Ապրեցանք ու տեսանք որ կարելի է: Հրանդի սպանութեան յաջորդող օրը, ամբողջ գիշեր հերթ պահեցինք ԱԿՕՍ-ի դրան առջեւ, Սայաթ Նովացիներս, Քարտեշ Թիւրքիւլեր խմբակի տղաքը, Տոսթլար Գորոսու խումբէն երիտասարդներ ու տասնեակ մը սասունցիներ: Այդ գիշեր հանդիպեցանք հաւատացեալ մահմետական հայերու, որոնք եկած էին զօրակցելու մերօրեայ ամենամեծ նահատակին՝ Հրանդ Տինքին յիշատակը յարգելու: Համոզուեացանք որ այս ալ կարելի էր»¹: Հողվածագիրը գալիս է հաստատելու մեր բազմիցս արտահայտած այն միտքը, որ Թուրքիայի ծպտյալ և իսլամացված հայութեան ու նրանց հետնորդների ընկալման, նրանց հանդէպ մոտեցումների հստակեցումը կարող է գալ միայն հարցը համակողմանի հասկանալուց հետո միայն: Կարելի է պնդել, որ այսօր Հայության տարբեր խմբերի մեջ առկա ամենակարևոր խնդիրներից է փոխադարձ ճանաչումը: Նկատելի է, որ Էսդուգյանն անթաքույց երկյուղով ու վերապահումով է մոտենում հայաստանցիներին կողմից Թուրքիայի ուժացած հայության ընկալման հարցին, և դա անելիս նա իրավացիորեն հիմք է ընդունում այս հարցում իրենց համեմատ մեր «անփորձ», այն է՝ անտեղյակ լինելը: Էսդուգյանն անուղղակիորեն ընդունում է նաև, որ հենց իրենք՝ պոլսահայերը, ներկայումս խնդիր ունեն ճանաչել գավառներում վերապրած ուժացման տարբեր աստիճանի վրա գտնվող հայերի հետնորդներին, քանի որ օբյեկտիվ պատճառներով խնդրին ամբողջությամբ և խորությամբ չեն տիրապետում. «Տասը տարի առաջ ո՞վ լսած էր Ատրյամանի շուրջ քսան հազար հայերու մասին: Վերջին երկու տարիներուն մեր համայնքը ծանօթացաւ այդ գաւառին, քանի հոնկէ տասնեակ աշակերտներ կու գան ուսանելու մեր ազգային վարժարանները: Միթէ մեր երկիրը գաղտնի կամ կորած հայերու պահածո՞յ է»²:

Թուրքիայի մուսուլմանների կողմից կրոնափոխ հայերի և նրանց հետնորդների ընկալման հարցը. Մեր կարծիքով՝ ամեննին երկրորդական չէ և նույնիսկ ուշագրավ է իսլամացված հայերի և նրանց հետնորդների ընկալման հարցն իրենց շրջապատի թուրքերի, քրդերի, մի խոսքով՝ մուսուլմանների կողմից: Գաղտնիք չէ, որ Թուրքիայում ոչ պետական, ոչ էլ հասարակական մակարդակով կրոնափոխ հայերին «իսկական մուսուլման» չեն համարել և ներկայումս էլ մտածելակերպը չի փոխվել: Ասվածն ապացուցող փաստերը բազմաթիվ են. բավական է միայն նշել հանրապետական Թուրքիայում պետականորեն կիրառված որոշ պատժամիջոցների ընթացքում կրոնափոխ հա-

¹ Էսդուկեան Բ., Ո՞վ է Հայը, Ակօս, 26.09.2008.

² Նույն տեղում:

յերին ընդգրկելու հանգամանքը¹: Հենց իրենք՝ կրոնափոխ հայերն են խոստովանում, որ իսլամ ընդունելու, կրոնով նախատեսվող բոլոր արարողություններն անելու պարագայում անգամ իրենց չեն համարում իսկական մուսուլման, և գյավուր, դյոնմե (կրոնափոխ) որակումները միշտ ուղեկցում են իրենց: Օրինակ, 85-ամյա սասունցի կրոնափոխ հայուհի Ջեյնեփ Յըլմազը, որն ունի բարեպաշտ մուսուլմանի համբավ, 24 ժամ նամազ է անում, շրջապատում կարծում են, որ մուսուլման ամուսնուց էլ ավելի լավ մուսուլման է, ասում է. «Մենք հայ էինք, մուսուլման դարձանք, սակայն երբ տեղը գալիս է, մուսուլմանները մեզ կրկին ասում են՝ «դուք հայ եք»: Մրանից չենք կարողանում ազատվել»²: Բազրատ Էսդուգյանը նույնպես անդրադառնալով այս խնդրին՝ նշում է, որ իսլամացված հայերին և նրանց հետնորդներին մինչև այժմ էլ հայ են համարում. «Երբեք չեն ընդունում, ասում են՝ հա, էդ գյուղը գյավուրի գյուղ է, նրանք հայ են: Շրջակայքում չես կարող փոխել, սերնդեսերունդ գալիս է, որ դա հայի գյուղ է, բայց երբ քաղաք են գալիս, ամեն բան փոխվում է»³:

Հետաքրքիր է իմանալ նաև թուրք ռասիստ ազգայնամուլների կարծիքը «ո՞վ է թուրքը» հարցի շուրջ և այս նույն համատեքստում տեսնել, թե նրանք ինչպես են վերաբերվում ուժացման տարբեր աստիճաններում գտնվող ոչ թուրքերին: Այսպես, պանթուրքիզմի ռահվիրաներից մեկը՝ Նիհալ Աթսըզը (1905-1975թթ.), պատասխանելով ո՞վ է թուրքը հարցին, դեռևս 1934թ. «Օրքուն» ամսագրում հրատարակված «Թուրք ռասան=Թուրք ազգի» վերնագրով հոդվածում ասում է. «Թուրքերի համար ազգը ամեն ինչից առաջ արյան խնդիր է: Այսինքն՝ նա, ով ասում է՝ թուրք եմ, պետք է թուրքական ցեղից լինի: Սակայն օտար արյուն կրող մարդը եթե նույնիսկ թուրքերենից բացի այլ լեզու չիմանա էլ, թուրք չէ»⁴:

Ամփոփում

Իսլամացված հայության տարբեր խմբերի հանդեպ մենք պետք է ունենանք տարբերակված վերաբերմունք և, որ ամենակարևորն է, սպասումներ: Ազգային գիտակցությունը և շատ հաճախ՝ էթնիկ նկարագիրը պահպանած ծպտյալ հայերի՝ Հայությանը վերինտեգրվելու փորձերն ու ձգտումները պետք է

¹ Տե՛ս *Մելքոնյան Ռ.*, «Ունեցվածքի հարկը» կամ տնտեսության «թուրքացման» քաղաքականությունը հանրապետական Թուրքիայում, Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, Երևան, 2008, թիվ 5, էջ 127-143, *Մելքոնյան Ռ.*, «20 դասակարգ» գորակոչի անցկացումը հանրապետական Թուրքիայում, Մերձավոր Արևելք և Կովկաս (ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի 50-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների թեզիսներ), Երևան, 2008, էջ 34-36:

² *Dinç G.*, Ermeni Kökenli Müslüman Olan Veya Hristiyan Kalanlar Birarada Yaşiyor Ve Aynı Şeyi Söylüyor Yeni aktuel, 2007, 117. s.50.

³ <http://www.hetq.am/arm/society/8217/>

⁴ *Orkun dergisi*, 16 Temmuz 1934, Sayı: 9., Նույնը տե՛ս նաև *Feza Kürkçüoğlu*, MİLLİ SAVUNMA BAKANİ VECDİ GÖNÜL AÇIKLADI, Birgun, 16.11.2008

դրական վերաբերմունքի արժանանան մեր կողմից: Անհրաժեշտ է, որպեսզի կարողանանք հաղթահարել շատ հաճախ օբյեկտիվ պատճառներով մեր միջև առաջացած տարբերությունները:

Իսլամացված հայերի խառնածին հետնորդների պարագայում երևույթները տարբեր են. մի մասը, ինչպես ասել ենք, հպարտանում է իր հայկական արմատներով և առանձնահատուկ վերաբերմունք է ցուցաբերում դրան, մյուս մասը փորձում է անտեսել այդ հանգամանքը, որպեսզի հասարակության մեջ չարժանանա գյավուր, թշնամի հայի որակման, մի մասն էլ նաև հոգեբանական պատճառներով պայմանավորված թշնամական վերաբերմունք ունի հայության քրիստոնյա հատվածի հանդեպ: Սակայն իսլամացված հայերի և նրանց խառնածին հետնորդների գոյությունը չպետք է լիովին մերժել, ընդհակառակը՝ պետք է մշակել նաև նրանց հետ հարաբերվելու մեթոդներ, գտնել շփման եզրեր: Ավելորդ չէ նշել, որ թուրքերը մեծ կարևորություն են տալիս այս հարցին և փորձում օգտագործել ի շահ իրենց:

Իրոք, ցավալի է, որ ի դեմս իսլամացված հայերի ուծացած կամ խառնածին հետնորդների՝ մենք հաճախ ականատեսն ենք լինում մեր ժողովրդին, հայկական մարդաբանական տիպին բնորոշ հատկանիշների, բնատուր ընդունակությունների, մարդկային որակների խորթացած, աղճատված կամ «փչացած» ձևերի: Սակայն, այնուամենայնիվ, պետք է գիտակցել, որ ունենք մշակութային, լեզվական, կրոնական առումով տարբեր մի զանգված, որն ունի հայկական արմատներ և, որ ամենկարևորն է, հետաքրքրվում է իր արմատներով, փորձում ճանաչել ինքն իրեն: Հարկ է նկատել, որ կարող են տարբեր լինել դեպի այդ արմատները կամ դրանց կարևորումը տանող ճանապարհները: Օրինակ, Թուրքիայի հայտնի իրավապաշտպան Ֆեթհիյե Չեթինը, որն ինքն իրեն հայտարարում է խառնածին, հետաքրքիր ձևակերպում է տալիս իր ծագման մասին հարցին. նա ասում է, որ ունի հայկական, զազայական, թուրքական արմատներ, բայց քանի որ հայերը հալածվում են Թուրքիայում, ապա նրա մեջ բնագործար ավելի առաջնային է դառնում հայկական ծագումը, և ինքն իրեն այդ պահին հայ է համարում ու զգում¹:

¹ Նույն հարցի վերաբերյալ ավելի մասնագիտական գնահատականի կարելի է հանդիպել Հարություն Մարությանի վերոնշյալ «Տրավմատիկ հիշողությունը իբրև հայկական ինքնության պահպանման կարևորագույն գործոն Թուրքիայում» հոդվածում: